

Durucskó Mihály:

Dzsingisz kán telefonnal, avagy a középszer diadala

Kelet- és Közép-Kelet-Európa történelmi fejlődésének paradoxona, hogy bár nagyon igyekszik utolérni és felzárkózni, mindig mindenhonnan elkésik. Elmarad a fejlődés terén, s bár kétségbeesett ugrásokkal igyekszik hátrányát ledolgozni, igazából nem sikerül a világ fejlettebb részétől elválasztó különbséget csökkentenie, mégha sajátmagához képest rendkívüli fejlődést produkál is. Ha valamikor igaz volt ez a jelenség, akkor az elmúlt hetvenegynéhány, illetve negyvenegynéhány év történetére hatványozottan az. Ez volt az az időszak, amikor a térség országai kísérletet tettek az elmaradottság béklyóinak lerázására, s nem kisebb célt tűztek maguk elé, mint azt, hogy eme történelmi feladat teljesítése során egyúttal megvalósítják az emberiség évszázados, – ha nem évezredek álmat is –, az igazságos, a személyi és dologi függőségektől mentes, s az egyén képességeinek kibontakoztatásához leginkább megfelelő társadalmat. A modernizáció és a társadalmi formációváltás erre az időszakra szorosan összefonódott ebben a térségben. Aztán mára kiderült, hogy amit annak hittünk, az nem az, s hogy tulajdonképpen hetven (negyven) évig, balga módon széles, nyílegyenes sugárútnak gondoltuk azt, ami csak szűk zsákutca, s eleinknek régen sokkal jobb volt, mint szegény utódoknak (nekünk) ma. (A régen a demokratikus többpártrendszert jelenti, Oroszországban az 1917 előtti cári rendszert, Magyarország esetében pedig az 1945 előtti Horthy rendszert.) Így hát a megoldás (miután néhány szobrot ledöntöttünk, néhány utcát át(vissza)kereszteltünk, s néhány márványtáblát visszahelyeztünk ősi jogaiba): visszafarolni a főútra; ahonnan annak idején erőnek erejével letérítettek bennünket, s így hátrálva, végül is visszatolathatunk oda, ahonnan vétettünk, – Európába. A rükverc után aztán újult erővel kezdődhet újra a hajsza a történelmi fejlődés nyílegyenes sugárútján. (Csak nehogy elfelejtsünk sebességet váltani!)

De nemcsak a fejlődéssel késtünk el állandóan, hanem a saját magunkról szóló ismeretek megszerzését is folyton elszalasztottuk. Ideológiai okokból nem pusztán a "fizikai" vasfüggöny választott el bennünket a világ többi részétől, hanem egy "szellemi" is.

Így történhet az meg, hogy ezennel két olyan könyvet ajánlok a becses olvasó még becsesebb figyelmébe, amelyek eredeti kiadási ideje évtizedekkel ezelőttre datálódik, de nálunk csak a múlt évben láttak napvilágot. (A "nálunk" az eddigieknek megfelelően nemcsak Magyarországot jelenti.) Közös jellemzőjük, hogy

mindkettő az elmúlt rendszer egyik meghatározó személyiségével, s rajta keresztül a régió történelmét alapvetően meghatározó jelenség genezisével foglalkozik.

A sztálinizmus mibenléte és valóságos tartalma tudományos szempontból, több tudományág kutatási eredményeit szintézisbe foglalva, máig sem tisztázott megnyugtató módon. Ennek ellenére nagyon értékes gazdaságtörténeti, politológiai, történelmi elemzések születtek, – főleg nyugaton –, E.H. Carr, M. Dobb, A. Nove, S. Cohen és mások tollából. Ebbe a sorba tartozik R. Tucker és I. Deutscher is, akiknek munkái 17, illetve 42 (24) éves késéssel jutottak el az oroszul illetve magyarul értő közönséghez.

Mindkét könyv egy trilógia (R. Tucker esetében még csak tervezett trilógia) önálló kötete. I. Deutscher a Leninről és Trockijról szóló vaskos kötetei mellé szánta harmadikként a Sztálinról írt monográfiáját, R. Tucker pedig Sztálin életpályáját szakaszolva vetette papírra az első részt, az 1929-ig terjedő időszak történéseit. (A könyvhöz írt utószó szerint a második kötet a múlt évben jelent meg az Egyesült Államokban.)

A cím lefordításánál I. Deutscher esetében nem volt különösebb probléma, lévén a mű eredeti angol címe is csak nemes egyszerűséggel: "Stalin". R. Tucker könyvével már bonyolultabb a helyzet, mivel az angol változatban a cím "Stalin as Revolutionary 1879-1929", s az alcím "A Study in History and Personality", ami annyit tesz, hogy "Sztálin a forradalmár 1879-1929, Történelem és személyiség". Ezzel szemben az orosz kiadás címe: "Sztalin." (Ők tesznek pontot a cím végére.) "Puty k vlasztyi 1879-1929", Isztorija i licnosztyi, azaz "Sztálin, Út a hatalomhoz 1879-1929, Történelem és személyiség". Annak kifejtése, hogy miért így fordították oroszra, valószínűleg egy önálló tanulmányt érdemelne.

Az előzőekben elmondottakból következik, hogy míg I. Deutscher könyve a Vezér bölcsőjétől a koporsójáig kíséri figyelemmel az eseményeket, addig R. Tucker csak a csúcsra jutásig. (A figyelmesebb olvasók most némi ellentmondást vélhetnek felfedezni a néhány bekezdéssel ezelőtti eredeti megjelenési év –1948 –, és aközött, hogy a szerző a sárga "kíséri elemzése alanyát, aki köztudomásúlag az "1953 hideg nyarát" megelőző tavaszon szenderült jobb létre. Az ellentmondás feloldásának nyitja, hogy 1948 az első kiadás éve, míg a második kiadás 1966-ban látott napvilágot. A magyar fordítás erről a második kiadásról készült, s így tartalmazza azt az utolsó fejezetet, amellyel a szerző kiegészítette munkáját. Egyébként a két kiadás között ez az egyetlen lényeges eltérés, tehát Deutscher professzor nem látta okát annak, hogy 18 év elteltével

átdolgozza eredeti művét.

S az utolsó, általános bevezető megjegyzés a két mű eltérő tárgyalási módjára vonatkozik. I. Deutscher könyve sokkal inkább a nagyközönségnek szól, s nem saját kollégáinak, amelyből következően esszéisztikus, helyenként anekdotázó (ez különösen a második világháborút tárgyaló részekenél érződik, amelynek magyarázata részben lehet az a tény; hogy az akkori eseményeket mindössze tíz esztendő választotta el a megírás időpontjától, s ily módon a kellő történelmi távlat hiánya objektíve lehetetlenné tette a politikai elemzés történelmi elemzéssé való elmélyítését.) Ugyanakkor a 20-as, 30-as évek elemzése során előbukkannak a mélyebb összefüggések is. Mindezen stílusbeli egyenetlenségek ellenére a könyv szakmailag korrekt, ami annyit tesz, hogy a főszerzőhöz írt jegyzetek mindig pontosan utalnak a megállapítás forrására, így bárkinek, aki nem ért egyet a leírtakkal; vagy bizonyos kérdésekben mélyebben el akar merülni, lehetősége van a további kutatásra. Igazából elég furcsán hangozhat e fentebbi megállapítás, hiszen magától értetődő, hogy egy tudományos munkában a kiegészítő jegyzetapparátus elengedhetetlen feltétele magának a műnek. Amiért ezt itt mégis megemlítem az nem is Deutscher professzor miatt, hanem a "művet pontosító jegyzetekkel kiegészítő" Kun Miklós tevékenysége okán van. Ugyanis ezek a "pontosító jegyzetek" a legtöbb esetben bármiféle hivatkozás nélkül, a források megnevezése nélkül "pontosítják" a könyv szerzőjének hivatkozásokkal alátámasztott megállapításait. S itt most nem azokra a nyilvánvaló, ténybeli pontosításokra gondolok, amelyek tényleg hibásan szerepelnek a műben, – pl. Oroszország hivatalos neve 1917-1922 között Szovjet-Oroszország, s azt követően Szovjetunió, vagy hogy 1922 áprilisában Molotov és Kujbisev nem Sztálin helyettesei lettek, hanem a KB titkárai, stb. –, hanem azokra az értelmezésbeli különbségekre, amelyek kifejtésére úgy gondolom a "pontosító jegyzet"-műfaj, – ráadásul bármiféle egzakt, ellenőrizhető forrás megjelölése nélkül, amely alátámaszthatná az egyes "pontosításokat" –, alkalmatlan. Az pedig, hogy Kun Miklósnak nem tetszik "Deutscher és elvbarátai" (ezt a kifejezést ő maga használja) a 610 oldalas opuszt kiegészítő, s azt "helyrerakó" 8 oldalas utószavában) elemzése, szemlélete, az maradjon az ő saját problémája, írja meg a korszak történetét feldolgozó, neki tetsző elemzést önálló monográfia formájában, (végülis az "1917" című munkája megfelelő kiindulópont lehet ehhez) de tekintse annyira felnőttnek a nyájias olvasót, hogy feltételezi róla azt, hogy képes dönteni abban, hogy vajon az egyes értelmezések, magyarázatok számára kielégítőek-e, avagy sem.

R. Tucker könyve sokkal inkább "szakszerű", a legapróbb részleteket is beemelő elemzés. Mindez azonban egyáltalán nem teszi a könyvet "olvashatatlaná", mivel a feszes logikai rendbe illeszkedő elemzés, és hát végső soron maguk az események

kellőképpen izgalmassá teszik a tárgyalásmódot. S bár műfaját tekintve mindkét mű politikai életrajz, I. Deutscher könyvében a sokkal szélesebb politikai, történelmi környezetbe ágyazódik bele Sztálin személye, szemben R. Tucker művével, ahol elsősorban a párton belüli viták, s ezeken keresztül Sztálin belső, pszichológiai vonásai állnak az elemzés középpontjában. De tévedés lenne azt hinni, hogy R. Tucker pusztán pszichológiai vonásokból igyekszik levezetni Sztálin hatalomra kerülését. "Az általunk vizsgált időszakban Sztálin hatalomra kerülésének és despotizmusának okai egyaránt megtalálhatók Sztálin személyiségjegyeiben csakúgy, mint a bolsevizmus mint politikai mozgalom jellemzőiben, valamint abban a történelmi szituációban, amelyben a 20-as évek során a szovjethatalom létezett, s magának az orosz fejlődésnek a sajátosságaiban is, amely magában hordozza az önkényuralmi típusa kormányzási tradíciót, s a nép részéről ennek elfogadását. Csak mindezen tényezők, és a köztük lévő összefüggések feltárásával lehet esélyünk annak megértésére, hogy a személyiségjegyek miért váltak "elhanyagolható" dolgokból döntő jelentőségűvé (ahogyan egyébként azt Lenin – igaz elég későn – megjövendölte)." [R. Tucker/16. old.]

Ennek megfelelően, míg Deutschernél kronológiai rendben halad az elemzés (ezt a logikát csak a külpolitika és Komintern kapcsolatát tárgyaló két fejezet töri meg), s a kiindulópont a kis Dzsugasvili megszületése, addig Tucker az ezzel foglalkozó fejezet elé két olyan fejezetet is beiktatott, amelyek egyrészt a XIX. század orosz eszmetörténetébe, s a bolsevizmus kialakulásának körülményeibe engednek bepillantást, másrészt pedig segítenek "belehelyezkedni" a korabeli grúz és orosz történelmi miliőbe, amely általános keretként szolgált a történésekhez.

Az eszmetörténeti előzmények során említésre kerülnek a narodnyikok, az orosz jakobinizmus, s az orosz szociáldemokrata mozgalom: Lenin személyéhez kapcsolódban R. Tucker részletesen ír az orosz szociáldemokrácián belül zajló azon vitákról, amelyek többek között a párt jellegével és szerepével valamint a személyiségnek a történelemben játszott szerepével kapcsolatos kérdésekkel foglalkoztak. Ez utóbbi problémakör egyébként is végighúzódik az egész könyvön, hogy az elemzés utolsó részében részletesen bemutatásra kerüljenek a Lenin és Sztálin személyisége közötti különbségek, amelyeknek, – híven az előbb idézett passzushoz –, csak annyiban van jelentőségük, amennyiben a konkrét szociológiai és történelmi tényezők kedveznek az adott személyiségjegyekkel rendelkező egyén hatalomra kerülésének.

Joszif Dzsugasvili 1879. december 21-én született a grúziai Goriban. Apja, Visszarionov Dzsugasvili, grúz parasztnak fia, aki elhagyta faluját, s cipésműhelyt nyitott. Joszif megszületésekor anyja – Jekatyerina – még alig volt húsz éves, de már a negyedik gyermeket szülte, akik közül egyedül csak Joszif

– Szoszó, ahogyan gyermekkorában becézték –, maradt életben. Öt évig járt a gori iskolába, 1888-tól 1893-ig. A következő év őszén beiratkozott a tifliszi papi szemináriumba, ahonnan 1899 júniusában kizárták, a hivatalos magyarázat szerint azért, mert ismeretlen ok miatt nem jelent meg az év végi vizsgákon. Ő maga 1931-ben egy moszkvai kerületi pártkonferencián a küldöttekkel beszélgetve a kizárását a marxizmus propagálásának tulajdonította (R. Tucker / 92. old.)

A tifliszi papi szeminárium elég sajátos képződmény volt. Ez volt Grúzia és a Kaukázus legfontosabb főiskolája, s mint ilyen a helyi értelmiség számára a legjelentősebb felsőfokú oktatási intézmény. A haladó társadalmi és politikai eszmék itt szivárogtak be a leggyorsabban, és itt ütköztek össze az egyházi gondolkodásmóddal. A szeminárium a politikai ellenzék fontos központja volt. Ennek megértéséhez figyelembe kell vennünk azt a sajátosságot, hogy "a cárok... a Kaukázust választották a politikai bűnözők egyik száműzetési helyéül. Minden újabb generáció újabb orosz forradalmárokkal és persze az eszméikkel ismerkedhetett meg Tifliszben, Kutaisziben,... A (XIX.) század első felének tisztii lázadóit és íróit a narodnyikok, az agrárszocialisták követték... Aztán jöttek a lengyel felkelők és az orosz terroristák, akiket a század vége felé egy teljesen új típusú forradalmár-nemzedék, a Közép-Oroszországból száműzött marxista munkások követték." (I. Deutscher/24. old.) A diákok maguk is radikális eszméket hirdettek, tiltott könyveket olvastak, sztrájkoltak, bizonyos tanárok eltávolítását és a grúz irodalmi tanszék felállítását követelve. Ebbe a légkörbe került bele a fiatal Dzsugasvili, aki már első éves korában gyakran tett félig titkos kirándulásokat a városban, s kölcsönzött a városi mozgókönyvtárból, ami szintén tiltott cselekedetnek számított. 1895-ben megjelent egy verse a liberális hazafi, Ilja Csavcsavadze által szerkesztett folyóiratban. 1898 augusztusában csatlakozott egy illegális városi szocialista szervezethez, a Meszame Daszihoz (Harmadik Csoport). A szervezet 1893-ban alakult meg, s vezetői között olyan később híressé vált mensevik vezetők voltak, mint Csheidze, Cereteli vagy Zsordanyija, aki 1918 és 1921 között a független Grúz Köztársaság kormányának vezetője Lesz.

A szemináriumból való kizárása után Dzsugasvili politikai nézetei rendezettebbekké, s radikálisabbaké váltak. Szemináriumokat tartotta munkásoknak, sztrájkot szervezett, s demonstrációt május elsejére. Hivatásos forradalmárrá vált, s később nem a Grúziában többségben lévő mensevikekhez csatlakozott, hanem a bolsevikokhoz. A hivatásos forradalmár típusa a lenini pártfelfogás lényegéhez tartozott, s tartalma az volt, hogy a párttagsághoz nem elegendő, ha valaki csupán elfogadja a párt programját, a párt tagjainak valamelyik pártszervezet munkájába is aktívan be kellett kapcsolódnuk.

1902-ben felvette a Koba álnevet, amely a török népnelvben "megfékezhetlent" jelent, s mellesleg kedvenc ifjúkori romantikus költeményében Kobának hívják a főhőst, aki a XIX. század közepi Grúziában bosszút áll a nép sérelmeiért.

1902 áprilisában tartóztatták le először, elítélték, majd pedig száműzték. 1902 és 1913 között nyolcszor tartóztatják le, hétszer száműzik, ahonnan hat alkalommal sikerül megszöknie. Az 1913-as letartóztatását követő száműzetésből nem tudott megszökni, s csak az 1917-es februári forradalommal szabadult.

1907-ben a londoni kongresszust követően cikket írt, amelyben a kongresszusi küldöttek összetételét elemezve arra a megállapításra jutott, hogy "a bolsevizmus az – igazi proletárok taktikája, s , ezzel szemben a mensevizmus a proletariátus burzsoá elemeié." (R. Tucker / 134. old.). Ugyancsak megállapítja a cikkben, hogy az igazi proletárok frakciója egyben az igazi oroszok frakciója is, míg a mensevik küldöttek többsége zsidó (u. o.), Ezek a jelek is megmutatják azt, – írja Tucker –, hogy Koba számára a nagyorosz nacionalizmus és a forradalmiság kérdése elválaszthatatlanul összefonódott egymással. Ez, a Leninnel 1922-ben a nemzetiségi kérdés körül lefolytatott vitájában nyíltan felszínre is került, amikor is az Alkotmány előkészítése és elveinek megfogalmazása során felmerült az a probléma, hogy a kis népek milyen módon kapcsolódjanak Szovjet-Oroszországhoz. Lenin javaslata az egyenjogú köztársaságok szövetsége volt, míg ezzel szemben Sztálin egységes és oszthatatlan Orosz Köztársaságban gondolkodott. S bár 1912-ben Lenin éppen azért bízta meg Sztálint egy tanulmány megírásával a nemzetiségi kérdés témakörében, mivelhogy grúz származása miatt nem vádolható eredendő orosz nacionalizmussal, számára az "igazi proletár" és "igazi orosz" fogalma szétválaszthatatlanul egymásba csúszott. R. Tucker szerint a nagyorosz nacionalizmusa hétterében a gyermekkor meghatározó pszichológiai élményei állnak, nevezetesen az, hogy sohasem szeretett a gyengék és kicsik oldalán állni, győzni akart. R. Tucker ebben a dichotómiában értelmezi Sztálin antiszemitizmusát is. Ezzel kapcsolatosan I. Deutscher egészen más véleményt képvisel. "... a bolsevizmus az internacionalizmuséval, s különösen az elnyomott nemzetiségek iránti érzékenységével vonzotta a magafajta embereket. S bár azóta számtalanszor elismételték az orosz nacionalizmus vádját Sztálin ellen, valójában őt sem akkor (1921), sem később nem befolyásolták a nacionalizmusra jellemző szokásos érzelmek és előítéletek. Amit ő képviselt, az a centralizáció elve; s ez minden modern forradalomra jellemző... Ám valóságos indítékaitól függetlenül tetteinek gyakorlati hatása ugyanolyan volt, mintha az orosz sovinizmus vezette volna." (I. Deutscher / 238. old.)

1913-ig a gyakorlati tevékenysége csak a Kaukázusontúli

területekre terjedt ki, elméleti tevékenysége elhanyagolható volt: cikkeket írt, munkás-szemináriumokat vezetett. Első jelentősebb tanulmányát, amint arról éppen az imént esett szó, 1912-ben írta a nemzetiségi kérdéstről, 1913 elején letartóztatták és Szibériába száműzték. Legközelebb csak az 1917-es februári forradalmat követően, 1917 márciusának közepén tért vissza Petrográdba.

Az 1917 áprilisi pártkonferencián bevásztották a KB-ba. (1912-ben a prágai konferencián kooptálták a KB-ba, és megválasztották az Oroszországon belüli mozgalom szervezését irányító 4 fős Orosz Iroda tagjává.) A szavazáson Lenin és Zinovjev után a legtöbb szavazatot kapta, amely népszerűség mögött az állt, hogy a konferencián olyan problémákkal foglalkozott – ő tartotta a beszámolót a nemzetiségi kérdéstről –, amelyekkel már korábban is, s amelyekben szakértőnek számított. Sztálin volt a bolsevik párt nemzetiségi szakértője, s az októberi forradalom után megválasztott Népbiztosok tanácsának nemzetiségügyi népbiztosa.

A polgárháború befejezése után három kulcspozíciót töltött be egyidejűleg: ő volt a nemzetiségi népbiztos, a Munkás-Paraszt Felügyelet vezetője, s mindemellé még tagja volt a politikai bizottságnak is. A párt szervezeti felépítése a létszám duzzadásával folyamatosan mind bonyolultabbá vált. A "hőskorban" a párt központi "apparátusa" Lenin emigrációbeli lakásában székel, s az összes titkári teendőt (levelezés, pénztár, a pártirodalom terjesztése, stb.) Krupszkaja végezte. A februári forradalmat követően a titkári teendőket Krupszkajától J. Sztaszova vette át, akit 2-3 másik asszony segített a levelezés lebonyolításában. 1917 augusztusában a KB öt tagjából felállította a Titkárságot, ahová Sztálint 1922 márciusában választották be. 1919 márciusában létrehozták a Szervező Irodát (Orgbjuro), amelynek viszont Sztálin a megalakulásától kezdve tagja volt. A Titkárság gyakorlatilag felügyeletet gyakorolt a párt központi apparátusa, és azon keresztül az egész pártszervezet fölött. Parancsot adhatott a párt tagjainak a munka-és lakóhely megváltoztatására. Befolyással bírt a helyi pártszervek (kormányzósági, városi, kerületi) titkárainak megválasztásában. Ily módon lehetővé vált egy új, ambiciózus politikai gárda megteremtése a "végeken", majd ezek beemelése a központi hatalomba. Az évente megrendezésre kerülő kongresszusokon a helyi titkárok küldötként a központba utaztak, részt vettek a határozatok meghozatalában és az új KB megválasztásában, s ezen keresztül gyakorlatilag befolyással lehettek a PB összetételére is.

R. Tucker könyvének legizgalmasabb része a Lenin halálát követő utódlási harc összefüggéseinek elemzése. Ahhoz hogy ezt a problémát teljes összetettségében megragadhassuk, előbb meg kell

értenünk Lenin szerepét a bolsevik párton belül. Lenin karizmatikus vezetője volt a pártnak, s a megalakulását követő számtalan kritikus helyzetben a párt "megmentője", Általánosan elfogadott tekintélyének alapja az elméleti felkészültségében, tiszta logikájában és érvelésében, s nem utolsó sorban a forradalom ügyébe vetett töretlen hitében gyökerezett. Ilyen általánosan és egyértelműen elismert személyiség a párton belül Lenin halála után nem volt. 1924 elején a politikai bizottságban 4 frakció volt képviseltetve: 1./ a Sztálin-frakció; 2./ a baloldali ellenzék Trockij vezetésével; 3./ Zinovjev és Kamenyev, elsősorban a leningrádi pártapparátusra támaszkodva; s végül 4./ a jobboldali ellenzék, Buharin, Rikov és Tomszkij vezetésével, akiket elsősorban az államapparátus, a szakszervezeti apparátus és a moszkvai városi pártapparátus támogatott. Az 1923-1929 közötti időszak ezen frakciók közötti koalíciós küzdelmek története, különböző elméleti vitákba csomagolva.

Az időszak egészét tekintve, Sztálin legfőbb ellenfele Trockij volt. Ennek megfelelően a többiek valamennyien "természetes" szövetségesei lehettek az ellene való küzdelemben. Zinovjevnek személyes ellentétei voltak Trockijjal, amelynek gyökerei szinte kibogozhatatlanok, de néhány tényezője minden bizonnyal az októberi forradalomban betöltött eltérő szerepükkel, valamint Trockijnak a Kominternen belüli elsöprő népszerűségével és tekintélyével magyarázható, amely utóbbi tényező miatt Zinovjev okkal érezhette magát kényelmetlenül. Buharint pedig az általa javasolt, gyökeresen más gazdaságpolitika állította szembe Trockijjal és a baloldali ellenzékkel. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy 1923 tavaszán Trockij Lenin mellett a legnépszerűbb ember volt a párton belül: Ezt a tekintélyt politikai ellenfelei egy módon tudták lerombolni, ha sikerül kimutatniuk, hogy Trockij tulajdonképpen sohasem haladt Lenin nyomdokain, valami mást képviselt, ami a mozgalom jellegéből, múltjából és a Lenin akarata ellenére már életében megkezdődő, személye körül kialakuló kultuszból adódóan, "szentségtörésnek" számított, s azonos volt az "elhajló" politikai értelemben vett bukásával. R. Tucker ezt az időszakot a politikai életrajzok harcának nevezi. Mindenkinek az volt a célja, hogy a vetélytársra vonatkozóan a múltból összegyűjtse mindazokat a tényeket, megnyilvánulásokat, amelyek a Leninnel szembeni állásfoglalást, a vele való szembehelyezkedést, – s ezen logika alapján –, a vele való szakítást bizonyíthatták. Trockijjal szemben ennek a formális követelménynek nem volt nehéz eleget tenni, hiszen egész 1917 júliusa előtti múltja – ekkor lépett be a bolsevik pártba – bizonyos szempontból a bolsevikokkal és személy szerint Leninnel való polémiájának a periódusa. Kezdve a bolsevikok "jakobinizmusát" kritizáló fellépésétől, a "permanens forradalom" elméletéig. De ezt a sort az októberi forradalom után is tovább lehetett folytatni (Bresz-Litovszk, a szakszervezeti vita, stb.). A "trockizmus" kategóriájának megalkotása ebben a hatalmi harcban

éppen azt szolgálta, hogy bebizonyítsa Trockijról azt, hogy valódi célja nem más, mint Lenin megfosztása a tényleges szerepétől és jelentőségétől, s – ahogyan R. Tucker idézi Sztálinnak egy 1924. novemberi beszédét –, hogy a leninizmust felváltsa a trockizmussal. Trockij politikai hibája Tucker szerint nem abban állt, hogy nyíltan felvette ellenfeleivel a küzdelmet, hanem abban, hogy az ő szabályaik szerint akart velük megmérkőzni, azaz ő is megpróbálta összegyűjteni azokat a "terhelő" momentumokat az ellenfeleire vonatkozóan, amelyek alkalmasak lehettek a politikai diszkreditálásukra. Ez mutatkozott meg az 1923 őszén megírt, "Uroki oktyabrja" (Október tanulságai) című tanulmánya körül kibontakozott vita során. A politikai adok-kapok végülis Trockij kapitulációjával ért véget. 1925. januárjában lemondott a hadügyi népbiztosi posztjáról.

1925-1926-ban az eredeti koalíció szétbomlott, Zinovjev és Kamenyev csatlakozva Trockijhoz, létrehozták az egyesült ellenzékét. Az egyesült ellenzék felmorzsolásához még két év sem kellett Sztálinnak, 1927 októberében Trockijt, Zinovjevet és Kamenyevet kizárták a KB-ból, a decemberi XV. pártkongresszuson pedig az ellenzék 75 tagját magából a pártból is.

S a hatalmi játszma utolsó felvonásaként 1929 őszére Sztálin leszámolt a jobboldali ellenzékkel is, szétzúzva ezzel minden párton belüli szervezett ellenzékét.

R.Tucker szerint azonban pusztán ezek a politikai manőverek nem magyarázzák meg Sztálin hatalomra kerülésének mélyebb összefüggéseit, s nem tartja teljesnek Trockijnak a Szovjetunióban végbemenő thermidori fordulatról, s ezen belül Sztálin személyes szerepéről adott leírását sem. A 20-as évek közepe még nem az egyeduradalom időszaka, a hatalmi harc győztesének, ahhoz, hogy győzzön, mindenképpen maga mellé kellett állítania a párt közvéleményét. Ehhez teoretikus teljesítményre is szüksége volt Sztálinnak, hogy ne csupán a párt gazdájának (hozzáin partii) nevezzék, hanem elméleti szempontból is legyen tekintélye. Ezt az elméleti nívót, amely programalkotó politikai vezetővé tette Sztálint, mindkét szerző "a szocializmus egy országban" teóriájának megalkotásában látja. Ugyanakkor ennek az elméletnek a szerzők szerint taktikai értelemben is volt egy hatalmas vonzereje Trockij "permanens forradalmával" szemben, mégpedig az, hogy kifejezte a korabeli szovjet társadalom konszolidáció iránti igényét. "A 20-as években az orosz társadalom mélyen tragikus vonása volt a stabilitás iránti vágyakozás, amely természetes módon következett az elmúlt évek izgalmaiból. ...Az orosz politika fő mozgatórugója ... az a vágy lett, hogy az ország hosszú...időre megpihenjen, s ne kezdjen újabb kockázatos vállalkozásokba. A "szocializmus egy országban" tétele, ahogy azt a 20-as évek végéig a gyakorlatba átültették, éppen ezt a stabilitást ígérte. Másfelől Trockij elméletének már

csupán a neve is – "permanens forradalom" – úgy hangzott, mintha baljóslatúan figyelmeztetne egy fáradt nemzedéket, hogy saját életben nem remélhet békét és nyugalmat." (I. Deutscher / 286. old.) Ugyanezt a gondolatot fogalmazza meg R. Tucker, amikor azt írja, hogy Sztálin Trockijjal szembeni győzelmének szociológiai oka abban rejlik, hogy míg az októberi forradalmat megelőzően a pártnak egy olyan karizmatikus vezetőre volt szüksége, aki a nehéz pillanatokban képes volt a holtpontra átlendíteni a mozgalmat, – Lenin lényegében ezt a szerepet töltötte be –, addig a 20-as évek közepe bolsevik mozgalmának egyáltalán nem volt szüksége ilyen "messiásra", mivel nem érezte magát fenyegetve. "Az egyik leghatalmasabb országban hatalomra kerülve olyan vezető rétegre volt szüksége, amelyik a stabilitás megteremtésében és az új társadalmi rend sikeres fejlődésében érdekelt." (R. Tucker / 354. old.) Ezt az igényt ismerte fel, s fogalmazta meg Sztálin "a szocializmus egy országban" elméletében. Ezzel szemben Trockij "permanens forradalma" éppen azt fejezte ki, hogy a forradalom veszélyben van, mivel a nyugati országokban lezajló forradalom támogatása nélkül nem lehet sikeres a szocializmus építése a Szovjetunióban sem. "Ily módon Trockij abba az irigylésre egyáltalán nem méltó helyzetbe került, hogy a politikai veszélyérzetre apellált, miközben ezt az érzést a pártnak csupán egy jelentéktelen kisebbsége osztotta. Ugyanakkor olyan típusú vezetőnek mutatta magát, amelyet a túlnyomó többség nem tartott szükségesnek, illetve kívánatosnak a fennálló körülmények között". (R. Tucker / 354. old.) Ezért nincs Tucker szerint Trockijnak igaza akkor, amikor azt mondja, hogy Sztálin tulajdonképpen csak egy jellemző figurája, eszköze annak a thermidori fordulatnak, amely 1923 óta folyt az országban, s amelynek tartalma az "öntelt közepszerűség vezető posztokra való törekvése a szovjetrendszer minden területén" (R. Tucker / 351. old.). Trockij szerint mivel Sztálin közepszerű ember volt, akinek jellemzői a szűk politikai látókör, az öncélú empirizmus, az alkotó fantázia hiánya, az idegen nyelvek és más népek életmódja ismeretének hiánya, s primitív elméleti nézetek, ezért bizonyult alkalmas eszköznek a thermidori fordulat levezénylésére. Ezzel szemben R. Tucker arra hívja fel a figyelmet, hogy Sztálin hatalomra kerülése egyáltalán nem automatikusan ment végbe, azonkívül bár relatíve kisebb arányban, de azért a régi bolsevik gárda tagjai még változatlanul jelen voltak a felsőbb posztokon, s végtére is olyan elméletileg felkészült kitűnő szónokokkal kellett szembeszállnia, mint Trockij, Zinovjev vagy éppen Kamenyev.

Ezek után érdemes feltenni azt a kérdést, hogy szerzőink szerint vajon mi mozgatta Sztálint a hatalmi harc során, mi volt a célja. "Könnyű lenne a történészek fenntartás nélkül elítélni Sztálint, ha azt feltételezhetné, hogy Buharin, Rikov és Tomszkij elleni harcában csupán személyes ambíciói vezették. De nem így volt. Ebben a harcban nem az ő személyen céljai jelentették az

egyetlen, sőt nem is a legfontosabb tétet. 1928 és 1929 feszült hónapjaiban Szovjet-Oroszország egész jövője forgott kockán." (I. Deutscher/311. old.) "Sztálin valóban tele volt a hatalom megragadásának és megszilárdításának vágyával, a célja azonban, amelyet szeretett volna elérni, sokkal ambiciózusabb volt ennél, s végsősoron a hatalom is csak az ezen cél eléréséhez szükséges eszközt jelen tette számára. Sztálin életének célja hogy Lenin utódjává véljék, s hogy elismerjék mint az oroszországi kommunista mozgalom "második Leninjét", mint olyan vezetőt, akinek a vezetésével újabb hőstetteket lehet elérni, olyanokat, amelyek az 1917-es bolsevik forradalom történelmi jelentőségével vetekszenek." (R. Tucker/440. old.) Ezzel R. Tucker tulajdonképpen be is fejezi az 1929-ig terjedő periódus elemzését, záróakkordként felvillantva az 1929. december 21-i nagyszabása, hivatalos ünnepséget, amelyet Sztálin születése 50. évfordulójának tiszteletére rendeztek, s amely két korszak határán állva, egyrészt jelezte a hosszú utódlási harc lezárását, másrészt viszont előrevetítette egy az eddigiektől eltérő, új korszak eljövételét, amelynek egyik legfontosabb megkülönböztető jegye a megelőző időszakhoz képest éppen az lesz, hogy gyakorlatilag megszűnnek a Sztálinnal szemben alternatívát felmutatni képes szervezett politikai csoportosulások. Ennek az új korszaknak a megismeréséhez azonban egyelőre nélkülözünk kell Tucker professzor társaságát, – várva az újabb kötetek megjelenésére –, s csatlakoznunk kell Deutscher professzorhoz, hogy az ő könyvének segítségével járjuk be a következő húszegynéhány évet.

Nyomon követhetjük a kollektivizálás társadalmi hatásait, a perek borzalmaikat, a háború első időszakának politikai, stratégiai hibáit, s a koalíciós partnerek által is nagyra becsült későbbi sikereket, valamint a jaltai rendszer következtében kialakuló új közép-kelet-európai érdekszféra társadalmi átalakulásának kezdeti lépéseit.

Mindezek kapcsán csupán néhány dolgot ajánlanék az olvasó figyelmébe. Az egyik a sztálini iparosítás eredendően militarista céljaira vonatkozó koncepcióval kapcsolatos, amely szerint a nehézipar fejlesztésének legfontosabb oka az agresszív, háborús magatartásban keresendő. Ezen nézet képviselői figyelmébe ajánlhatók, sok egyéb más tényező mellett N. Voznyeszenszkij, – a Goszplan elnöke, miniszterelnök-helyettes –, 1948-ban napvilágot látott szavai, amely szerint a német támadást megelőzően "nemcsak a hadsereg mozgósítása szenvedett szükségtelen késedelmet, de az ipart is késve állították ét a haditermelésre. 1941 harmadik negyedévére a gazdasági tervek békét feltételezve készültek, s csupán a háború kitörése után született meg az új, a hadiállapothoz alkalmazkodó terv". (I. Deutscher / 445. old. láb.)

Hasonló vonatkozások miatt lehetnek érdekesek a hitleri és sztálini rendszert összehasonlító gondolatok is, mivel nagyon sokan a politikai rendszer és kormányzati módszerek felszíni azonosságai alapján egy nevezőre hozzák a két rendszert, megfelelkezve a társadalmi struktúrákban meglévő gyökeres különbségekről. "Sztálin jellemének és szerepének összetettsége akkor válik leginkább nyilvánvalóvá, amikor megkíséreljük összehasonlítani Hitlerrel. ... Mindketten kíméletlenül és lelkiismereti aggályok nélkül semmisítették meg az ellenzékét. Mindketten kiépítették a totalitárius állam mechanizmusát ... Mindketten igyekeztek új és egységes formába önteni nemzetük gondolkodását. Mindketten olyan teljhatalmú uralmat valósítottak meg, amely egy megtámadhatatlan alapelve, a Führerprinzipen nyugodott.

A hasonlóságoknak azonban ezzel a végére is értünk, s kezdődnek a különbségek. Hitler egyetlen területen sem emelte a német nemzetet magasabb szintre, mint amit már az ő hatalomra jutása előtt elért. Sőt a legtöbb területen messze ... visszavetette a fejlődést Az a Németország, amelyet Hitler maga után hagyott, a nyomor és a barbárság birodalma volt. ... A termelés anyagi bázisa – eltekintve a szigorúan vett hadiüzemektől – Hitler alatt lényegében nem lett szélesebb, mint korábban volt. Az ország szociális szolgáltatásai jórészt megsemmisültek. Egyetemei borzalmas barbárok egész nemzedékének kiképzőközpontjaivá váltak. ... A náci sajtó, rádió, mozi és színház tizenkét éves "nevelőmunkája" elég volt hozzá, hogy Németország kollektív tudata önmaga primitív romjaiba omoljon. ...a szörnyű veszteségeért nem kárpótolta a nemzetet egyetlen valódi vívmány, egyetlen új eszme sem ... A nemzetiszocializmus lényegében még a német társadalom szerkezetét sem változtatta meg. Amikor a nácizmus köntöse lehullott, a világ szeme elé táruló kép nem különbözött a Hitler előttitől, megmaradt a nagytöke, a Kruppok és Thyssenek, megmaradtak a junkerek, a középosztályok, a nagyparasztok, a mezőgazdasági és az ipari munkásság. Ha politikailag nem is, társadalmi szempontból az 1945-ös Németország a Hohenzollernek birodalma volt, csak éppen egy tragikusan céltalan felkelés által borzalmas felfordulásba és zűrzavarba taszítva.

Az a birodalom, amelynek Sztálin az élére állt, a művelt emberek és felvilágosodott munkások kis csoportjait leszámítva, nyugodtan nevezhető a vademberek országának. ... Oroszország "elmaradott, ázsiai" állapota a nemzet tragédiája, nem pedig hibája volt. ...a nemzet a legtöbb területen hatalmas fejlődést ért el... Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a sztálinizmus mélyén megbújó eszmény ... nem az ember ember fölötti, vagy nemzet nemzet fölötti vagy mondjuk faj faj fölötti uralma volt, hanem alapvető egyenlőségük. ... Végül pedig az orosz társadalom szerkezete olyan mély és sokoldalú változásokon

esett át, amelyet már lehetetlen visszafordítani. ... a sztálinista Oroszországra még inkább érvényes az, ami más forradalmi nemzetekről is elmondható: "húsz esztendő alatt húsz nemzedék munkáját végezte el".

Mindez kizárja, hogy Sztálint Hitler mellé állítsuk, azok közé a zsarnokok közé, akiknek életműve tökéletesen értéktelen és haszontalan." (I. Deutscher / 550-553. old.)

Azt hiszem éppen ez az alapprobléma, ez az ellentmondás, amelynek a megértése nélkülözhetetlen a sztálini rendszer megértéséhez, s az azon való sikeres túllépés megvalósításához. Azt az elmúlt évtizedek reformjai bebizonyították, hogy a "vezér-nép" dichotómiából kiinduló elképzelések, amelyek elégséges feltételnek tartották – Szilágyi Ákos kifejezését használva – az "első mozgató" lecserélését egy nálánál jobbra, előbb-utóbb ugyanazokba a megoldandó gazdasági és társadalmi problémákba ütköztek, mint elődeik, s kénytelenek voltak hasonló eszközöket is alkalmazni azok megoldására. Ugyanis a mélyben meghúzódó társadalmi, gazdasági struktúrák, történelmi és kulturális örökségek, amelyek a mindennapi élet valódi alakulását meghatározzák, továbbra is döntő mozzanatok maradnak, függetlenül attól, hogy hajlandók vagyunk-e minderről tudomást venni avagy sem. Alkothatunk tetszetős elméleteket, logikai modelleket, átvehetünk máshol mér elhasználódott társadalomszervezési és átalakítási recepteket (mondjuk ez is jellemző, és strukturális elem, hogy nekünk itt Kelet-és Közép-Kelet-Európában mindig csak a másutt már levetett holmik jutottak), sajnos a dolog "nem így működik". Ebből a szempontból górcső alá véve az elmúlt rendszert, azt kellene feltárnunk és megértenünk, hogy egy dolog az, hogy ez a rendszer mit mondott magáról, s egy más dolog, hogy mi is volt valójában (ez sem új gondolat, egy XIX. századi híres német társadalomtudós már megfogalmazta). A probléma az, hogy az elemzések nagy része jobbra megreked és megelégszik az előbbi szint feltárásával, s igazából nem törődik a valóságos tartalom megértésével. Pedig annál ékeőbb bizonyíték, hogy e nélkül nem lehet túllépni a múlton, – akármit is mondunk – nem is kell, csupán szét kell néznünk egy évvel a rendszerváltás utáni Közép-Kelet-Európán. A modernizációs kényszer ma legalább olyan sürgető, mint volt 70 (40) évvel ezelőtt. Amit sikeresen megtudtak oldani ezek a rendszerek, az a társadalom és gazdaság makrostruktúrájának átalakítása volt, a feudális maradványoktól való megszabadulás jegyében. Tipikus polgári feladat, amelyet Nyugat-Európában a több évszázados polgári fejlődés oldott meg. Kelet-és Közép-Kelet-Európában azonban nem voltak meg a társadalmi előfeltételei egy ilyen típusú megoldásnak. Erre volt válasz a modernizáció és a formációváltás kérdésének összekapcsolása. A folyamat eredménye azonban pusztán statikus értelemben nevezhető pozitívnak, előrelépésnek. Dinamikus értelemben ellenben kudarcot vallott, mivel nem volt képes

állandósítani az egyszeri megújulást követően a társadalom innovációra való képességét. Ennek az okait csak egy higgadt, a különböző tudományágak elemzési apparátusát felhasználó, s az azokból adódó eredményeket szintetizáló vizsgálat tárhatja fel. Ennek alapján kellene eldöntenünk, hogy merre is kívánunk "kitörni", a milyen módszerek felhasználásával.

Ehhez a fajta szintézishez adhat segítséget R. Tucker és I. Deutscher könyve. Elsősorban nem is a konkrét megállapításaikkal, – hiszen nem vagyok bizonyos abban, hogy a pszichológiai jellemvonásokra, vagy kizárólag a párton belüli vitákra koncentráló, s például a reálgazdasági összefüggéseket teljesen figyelmen kívül hagyó elemzés adekvát választ adhat arra a kérdésre, hogy mi is a "sztálinizmus" –, hanem azzal a szemlélettel és igénnyel, amellyel ők maguk közelítenek vizsgálatuk tárgyához. A komplex problémakezelésre való törekvésük, több tényezőnek az elemzésbe való bevonása, s ezek kölcsönhatásainak vizsgálata; az egytényezős magyarázatok elvetése lehet az a módszertani pálya, amelyen haladva a siker reményében kísérrelhetjük meg a tartalmi kérdésekre való válaszadást.

S végül álljon itt befejezésképpen I. Deutscher könyvbéli utolsó gondolata, amelyet ugyan 1966-ban vetett papírra, de az előzőekben elmondottak fényében én ma is változatlanul aktuálisnak érzem: "Az utókor, amelyben Sztálin még ott kísért, zavartan küszködik uralmának örökségével, de nem tud megbirkózni vele, felülemelkedni rajta, s egyelőre nem tesz mást, mint hogy megpróbálja kitörölni az emlékezetéből".

Isaac Deutscher: Sztálin, Politikai életrajz
Európa Könyvkiadó Budapest 1990, 677 oldal

Robert Tucker: Sztalin. Puty k vlasztyi 1879-1929
Isztorija i licnoszty
Moszkva Progressz 1990, 479 oldal